

De vos bij de kraanvogel - Enquête en participerende observatie in Ghana

Wolf Bleek

Dit hoofdstuk handelt over een onderzoek in een Ghanees dorp. Eerst wordt een algemeen beeld geschetst van de opzet en het verloop van het gehele onderzoek. Daarna worden twee onderzoekstechnieken die gebruikt zijn meer uitgebreid besproken en met elkaar vergeleken; participerende observatie en enquête. In de slotparagraaf wordt duidelijk gemaakt dat de enquête uiterst onbetrouwbare resultaten heeft opgeleverd.

Het onderzoek in het algemeen

In 1969 arriveerde ik in Ghana en enkele dagen later begon ik met de studie van Twi, een taal die door omstreeks vier miljoen mensen als moedertaal wordt gesproken. Omdat de studie van de taal moeizaam verliep in een omgeving, waar ik mijn toevlucht tot Engels kon nemen (en nam), betrok ik twee maanden na aankomst een kamer van een 'compound' in een dorp dat ik Ayere zal noemen. Het dorp lag in de Kwahu streek, 150 km ten noorden van de hoofdstad. Gedurende mijn verblijf in het dorp, dat bijna een half jaar duurde, concentreerde ik mij uitsluitend op de taal en andere communicatie-symbolen. Ik had op dat moment geen enkele intentie een systematisch antropologisch onderzoek te doen. Desalniettemin – of misschien wel gedeeltelijk daardoor – zijn deze maanden bij een Kwahu-familie van groot belang geweest voor mijn inzicht in het dagelijkse leven in Kwahu. Ik leefde zonder de druk van een onderzoek. Ik hoefde me niet te wagen aan het interviewen van mensen over onderwerpen waarvan ik niet wist of ze er wel over wilden of konden praten. Ik hoefde niet mijn goede betrekkingen met andere dorpsbewoners vroegtijdig op het spel te zetten door het stellen van ontactische, misschien wel beledigende vra-

gen. Ik hield mij enkel bezig met onschuldige dingen, zoals het leren van woordjes en zinnestelsels, het leren hoe te eten, wie, waar, wanneer en hoe te groeten, hoe respect te tonen, enzovoort. Allemaal bezigheden van een kind, en het kind – in die fase – kan geen kwaad doen. Het wordt verwend door iedereen en vermaakt de gemeenschap. Dat was ik: een kind. En al is het waar dat het spelen van de rol van een kind niet altijd even gemakkelijk was, moet ik toch zeggen dat het mij, binnen de entourage van het dorp en zonder spottende pottekijkers, veel gemakkelijker afging dan ik had kunnen verwachten.

Twi is een moeilijke taal. De klanken en constructies liggen niet in ons gevoel, maar het ergste zijn de tonen. Het heeft drie tonen en de betekenis van woorden en zinnen verandert naar gelang men de lage, de midden of de hoge tonen gebruikt. Ik kon de verschillende tonen haast niet horen, laat staan uitspreken. Toen ik het dorp verliet kon ik me behelpen met de taal, meer niet. De daarop volgende jaren zou ik er mee bezigblijven.

Via omwegen kwam ik later als student terecht op de University of Ghana en toen ik een M.A.-thesis moest schrijven, besloot ik terug te keren naar hetzelfde dorp voor onderzoek. Dit had het voordeel dat ik niet van voren af aan hoefde te beginnen met het leggen van contacten. Ik kende er reeds vele mensen en iedereen kende mij. Dit onderzoek, dat zes maanden duurde, was gericht op één bepaalde lineage of grootfamilie (*abusua*). Ik had in die tijd verschillende publicaties gelezen over onderwerpen als 'het huwelijk in Ashanti' of 'de familie in West Afrika', maar ik had me daarbij geen voorstelling kunnen maken hoe huwelijk en familielevens zich in concreto voltrokken. Ook had ik veel gehoord over 'westernisatie van de familie', maar niemand wist mij te vertellen hoe dat nu precies in zijn werk ging. Ik hoopte meer inzicht te krijgen in deze en soortgelijke vragen door me tot één lineage te beperken. Naderhand bleek trouwens dat die ene lineage veel groter was dan ik aanvankelijk gedacht had, zodat ik me toch gedwongen voelde mij hoofdzakelijk bezig te houden met enkele van de vele 'households'.

De keuze van de lineage was min of meer toevallig. Bij mijn terugkeer in het dorp bleek mijn vroegere kamer bezet te zijn, maar van vrienden hoorde ik dat er een kamer vrij was in het huis van een zekere Amo. Ik besloot de kamer te nemen en van daar uit te kijken

naar een geschikte lineage. Als ik die gevonden had zou ik proberen daar een nieuwe kamer te betrekken. Tijdens mijn wandelingen door het dorp kwam ik in contact met een oude man en zijn lineage leek me zeer geschikt. Ik had ondertussen echter zoveel ervaringen opgedaan in Amo's huis, dat ik het zonde vond die ongebruikt te laten. Bovendien bleek dat Amo het hoofd was van een lineage en dat had het voordeel dat zijn huis veelvuldig bezocht wordt door allerlei leden van de lineage. Geschillen werden namelijk aan hem voorgelegd en regelmatig zaten er mensen in zijn vergaderhal te discussiëren. Bovendien werd ieder lid van de lineage geacht Amo te komen groeten als hij op reis ging of van een reis terugkeerde. Ik woonde daar dus erg gunstig om de andere lineage-leden te leren kennen. Deze overwegingen deden mij ten slotte besluiten in Amo's huis te blijven wonen. Het bleek onmogelijk op dat tijdstip reeds te bepalen of Amo's lineage geschikt was in de zin dat zij een typische Kwahu-lineage was, een 'familie doorsnee'. Ik realiseerde me, dat ik die vraag op zijn vroegst (of nog niet eens) aan het eind van mijn onderzoek zou kunnen beantwoorden. Wel kon ik op dat moment zeggen dat niets er op wees dat Amo's lineage uitzonderlijk was.

Dramatische gebeurtenissen in Amo's lineage leidden mijn onderzoek naar drie 'sociale velden' die een grote rol bleken te spelen bij het ontstaan van conflicten en het tot stand komen van verschuivingen in de constellatie van sociale verhoudingen. Die sociale velden waren: huwelijk (inherent verbonden met echtscheiding), erfenis en hekserij. Met deze onderwerpen heb ik me tamelijk intensief beziggehouden (zie Bleek 1975).

Een jaar later keerde ik voor de tweede maal terug naar Ayere met de opdracht een onderzoek te verrichten naar opvattingen en praktijken samenhangend met *geboortenbeperking*. Aanvankelijk was ik van plan mij opnieuw te beperken tot Amo's lineage en de gegevens die ik reeds bezat uit te breiden met informatie over seksuele relaties in het algemeen en geboortenbeperking. Ik hoopte door intensieve studie van zo'n kleine groep mensen het soort van vertrouwelijke informatie te verzamelen, dat de groots opgezette KAP-surveys (knowledge, attitude and practice concerning family planning) niet hadden kunnen verzamelen, juist vanwege hun oppervlakkig en vluchtig karakter. Daarbij dacht ik vooral aan *abortus provocatus*. Volgens pu-

blieke opvattingen komt abortus vaak voor en eist veel slachtoffers, maar bij sociologisch onderzoek wordt het onderwerp meestal vermeden, of door de onderzoeker zelf, of door de informant. In een latere fase bedacht ik echter dat de beperkte omvang en de gebrekkige selectie van mijn 'steekproef' het veralgemeniseren van de gegevens ernstig zou belemmeren.

Hoewel ik niet veel vertrouwen had in enquête-interviews besloot ik toch twee grotere steekproeven, op meer orthodoxe wijze getrokken, in mijn onderzoek te betrekken via enquête-interviews. Om vergelijkbaarheid te handhaven tussen de gegevens van de leden van de lineage en respondenten van de twee andere steekproeven vulde ik voor de lineage-leden een identiek enquêteformulier in. Het invullen deed ik op basis van reeds verzamelde informatie en follow-up interviews. Op die manier kwam ik in het bezit van parallelle informatie van drie groepen van mensen: 42 leden van Amo's familie, 179 vrouwen van Ayere en enkele omliggende dorpen, en 100 mannen van Ayere. Hoewel de informatie parallel liep, verschilde de methode van gegevens verzamelen sterk. Voor de leden van Amo's lineage was dat, wat men enigszins overmoedig en misleidend aanduidt met 'participerende observatie', voor de twee andere steekproeven was dat de enquête.

Daarnaast werd nog gebruik gemaakt van andere methoden zoals het schrijven van essays en het afmaken van onvoltooide zinnen door scholieren, maar deze methoden vallen buiten het bestek van dit hoofdstuk (zie daarvoor Bleek 1976).

Participerende observatie

Ik heb 'participerende observatie' zojuist een overmoedige en misleidende term genoemd. Deze twee adjectiva slaan zowel op 'participerend' als op 'observatie'. Wat 'participerend' betreft bedoel ik daarmee dat onderzoekers die deze term in de mond nemen vaak slechts zeer miniem of helemaal niet geparticipeerd hebben aan datgene wat zij eigenlijk wilden onderzoeken. Dat geldt ook voor mijzelf: mijn participatie aan seksuele relaties (meervoud!) was gering, en aan geboortenbeperking/abortus nog minder. Als onderzoekers dus praten over participatie bedoelen ze, in het ongunstigste geval, dat ze 'er

geweest zijn'. In het gunstigste geval betekent het dat ze enigszins deelgenomen hebben aan het dagelijkse leven ter plaatse. De ironie wil echter dat de meeste antropologen niet geïnteresseerd zijn in het dagelijkse leven, al beweert Berger (1969, p. 29) van wel. Met andere woorden, de meesten doen onderzoek naar datgene waar zij juist niet aan kunnen deelnemen. Natuurlijk is dat niet zo vreemd: het ontoegankelijke wekt nieuwsgierigheid, het gemakkelijk bereikbare leidt tot verveling.

Maar wat bedoel ik zelf dan met participatie? Hetzelfde: dat ik deelgenomen heb aan bepaalde aspecten van het dagelijks leven, dat ik zoveel mogelijk gelijk trachtte te zijn aan de andere bewoners van het dorp. Ik bewoonde een kamer van twee bij vier meter in een lemen huis. Wie keek naar mijn meubilair, of mijn eten, of wie mij bezig zag met het nemen van een bad, het wassen van mijn kleren of het halen van water zag niet veel verschil met het gedrag van andere ongetrouwde mannen die overal in het dorp, net als ik, een kamer huurden.

Afgezien van mijn huidskleur was het grootste verschil tussen mij en de andere mannen waarschijnlijk dat ik zelden naar het land ging om te werken. De meeste mannen deden dat minstens één maal per week, op zaterdagmorgen; ik vond het werk op het land erg zwaar en eigenlijk was ik er niet zo in geïnteresseerd. Mijn voornaamste reden was echter dat ik het te druk had met mijn eigen werk: het onderzoek. Mijn 'vrije tijd' probeerde ik daarentegen zoveel mogelijk in het gezelschap en op de manier van anderen door te brengen. Dat betekende dat ik vele uren doorbracht in palmwijnbars, meestal met mannen, maar in de rustige uurtjes ook wel met enkele vrouwen. Verder bezocht ik kerkdiensten en begrafenissen. Verreweg de meeste tijd bracht ik echter door zittend op een krukje in een 'compound' van een of ander familielid. Ik praatte dan met de aanwezige – vaak nam ik het gesprek op de band op – en keek naar het werk dat hij/zij aan het doen was: schoonmaken van veldvruchten, bereiden van eten, voeden van een kind, repareren van een werktuig, enzovoorts.

Als het waar is dat onderzoekers zich vooral richten op onderwerpen waar zij moeilijk aan kunnen participeren, dan zijn dat waarschijnlijk ook zaken die zij moeilijk kunnen zien. Maar wat bedoelen zij dan als ze het hebben over participerende *observatie*. Ook de term 'observatie'

is overmoedig en misleidend.

Verschillende auteurs (onder andere Phillips 1971) hebben er reeds op gewezen dat onze sociologische kennis grotendeels gebaseerd is op wat mensen *zeggen* dat ze doen, niet op wat de onderzoeker *gezien* heeft dat ze doen. Dat is jammer, maar begrijpelijk. In de eerste plaats: het oog is beperkt tot hier en nu, dus wie iets te weten wil komen over het verleden of over elders is aangewezen op mondelinge informatie. In de tweede plaats, zelfs al vinden gebeurtenissen hier en nu plaats dan nog onttrekken zij zich maar al te vaak aan het oog, want zij kunnen de blik van de toeschouwers niet verdragen.

Als het dan het lot is van de onderzoeker grotendeels afhankelijk te blijven van mondelinge informatie, dan is het van groot gewicht dat hij technieken ontwikkelt om de betrouwbaarheid en validiteit van deze informatie zo goed mogelijk te taxeren. De betrouwbaarheid kan beter worden vastgesteld naarmate de onderzoeker de informant beter kent. De validiteit kan met grotere zekerheid worden bepaald naarmate de onderzoeker beter op de hoogte is van de gehele context waarin een bepaalde gebeurtenis voorvalt. Welnu, via de zogenaamde participerende observatie is een onderzoeker in staat zijn informanten persoonlijk te leren kennen, en hun gedragingen beter te begrijpen. *Participerende observatie is dus nauwelijks wat de woorden suggereren: directe participatie aan en observatie van het onderwerp van onderzoek, maar op indirecte wijze draagt zij wel degelijk bij tot betere kennis van dat onderwerp.*

Observatie kan dus nooit het interview geheel en al vervangen. Dat zou ook niet goed zijn, want beide methoden complementeren elkaar. Observatie ondersteunt het interview en omgekeerd verleent het interview de observatie een grotere tijds- en plaatsdimensie. Aan de hand van een voorbeeld uit mijn onderzoek zal ik eerst duidelijk trachten te maken dat mijn lange verblijf bij Amo's familie via participerende observatie er toe bijgedragen heeft dat ik *betrouwbare* informatie kon verzamelen.

Korang, een vrouw van 29, ontkent ooit een abortus te hebben ondergaan. Hoe kan ik zo iets denken! Verschillende familieleden hebben mij echter toevertrouwd dat zij een 'abortus-specialist' is, en een van hen weet van de vele geruchten die over haar de ronde doen er drie nauwkeurig te reconstrueren. Geruchten zijn niet altijd waar, maar vaak hebben ze wel

een kern van waarheid. Ik probeer opnieuw een gesprek met haar aan te knopen maar zij weet me telkens te ontwijken. Ten slotte tref ik haar als ze alleen bij de kliniek zit te wachten. Ze kan nu geen ander excuus bedenken dan dat ze hoofdpijn heeft. Ik laat me niet afschepen en vraag haar waarom ze me de vorige keer iets verteld heeft dat niet waar is. Daardoor bederft ze het onderzoek en krijgen de dokters een verkeerd inzicht in de problemen die de mensen hebben. Onder druk van de informatie die ik al blijk te hebben ('Wie heeft dat gezegd? Het is allemaal gelogen') bekent ze ten slotte één maal abortus te hebben ondergaan en vertelt er over. Als ik dit ene geval vergelijk met de drie gevallen die mijn andere informant mij vertelde, dan blijkt die daar niet bij te zitten. Het is dus heel goed mogelijk dat ik nu vier abortus-gevallen van haar ken.

Met de volgende twee voorbeelden wil ik duidelijk maken dat mijn verblijf bij Amo's familie ook bijdroeg tot een beter inzicht in de gehele problematiek van abortus provocatus in deze samenleving. Hoewel ik nooit een abortus met eigen ogen heb kunnen zien, heb ik veel geleerd over oorzaken, directe aanleidingen en gevolgen. Die oorzaken, aanleidingen en gevolgen heb ik wel *gezien*; ik heb ze 'mee-gemaakt'. Die ervaringen hebben mij geholpen juistere vragen te stellen en de antwoorden juister te interpreteren. Beide voorbeelden zijn ontleend aan mijn dagboek. Het eerste geval gaat over een meisje van 17 jaar dat in het zelfde huis woonde als ik; het tweede citaat beschrijft de reacties van dorpelingen op de dood van een mij onbekende vrouw die een abortus had ondergaan.

21 november

Na de vakantie kwam Nina terug uit Kumasi met een gezwollen been. Ik vroeg haar wat er gebeurd was en zij antwoordde dat zij mij later alles zou vertellen. Even later zag ik haar bij de kliniek waar zij verschillende uren moest wachten voor zij aan de beurt was. Weer enige tijd later liet Nina's moeder weten dat zij mij wilde spreken. Zij kwam met Nina in mijn kamer en toonde mij een diepe wond op Nina's bovenbeen. Zij vertelde mij dat Nina na de abortus plotseling hevige pijn gevoeld had en naar haar neef was gegaan voor een (gratis) injectie. (N.B. de neef heeft noch de bevoegdheid, noch de bekwaamheid tot het geven van injecties.) De injectie veroorzaakte na enkele dagen een abces. Toen zij in Kumasi was, ging zij naar het ziekenhuis waar men het abces opende. Toen zij was teruggekeerd naar Ayere, weigerde de verpleegster in de dorpskliniek haar echter verder te behandelen en zei dat ze naar het missieziekenhuis in een nabijgelegen (25 km) stadje moest gaan. Haar moeder vroeg mij te bemiddelen, zodat zij toch in de dorpskliniek behandeld zou kunnen

worden. Ik vermoed dat ze daar twee redenen voor had. Ten eerste was ze bang dat de ware oorzaak van de ontsteking aan het licht zou komen en dat de politie er bijgehaald zou worden. Ten tweede dacht ze aan de financiële consequenties van een verblijf in het ziekenhuis. Ik raadde hen aan toch naar het ziekenhuis te gaan en zij antwoordden dat ze dat morgen zouden doen, omdat het vandaag te laat geworden was. In de avond kwam Nina met een emmer heet water naar mij toe en vroeg me de wond schoon te maken. Ik antwoordde dat ik zonder schoon verband niets kon doen. De volgende morgen verlieten Nina en haar moeder het huis in alle vroegte. Naderhand ontdekte ik dat zij niet naar het ziekenhuis gegaan waren maar naar een regeringskliniek in een dorp ongeveer 20 km verderop. Geneeskundige hulp in een regeringskliniek is namelijk gratis. In de middag kwamen zij terug. Nina vertelde mij dat ze haar geholpen hadden en medicijnen hadden gegeven. Ze moest terugkomen als de medicijnen op waren.

26 oktober

Afua O. stierf op 26 oktober in het ziekenhuis te A. Iemand vertelde mij dat zij zwanger geworden was en had geprobeerd de zwangerschap te onderbreken met de hulp van enkele mensen in het ziekenhuis te Accra . . . Na enige dagen begon zij hevige pijnen te voelen. Zij haastte zich naar haar geboortedorp om betere verzorging te krijgen maar toen was haar toestand reeds zeer ernstig. Men bracht haar naar het ziekenhuis te A. waar zij na twee weken overleed . . . De mensen in het dorp zeiden voortdurend dat zij een zinloze dood gestorven was. Ze had immers al twee kinderen en had zo verstandig moeten zijn het family planning team te raadplegen als ze niet meer kinderen wilde . . . Iemand anders vertelde mij dat er officieel niets over de abortus gezegd was, omdat zij anders niet volgens de traditie begraven had kunnen worden. Haar dood zou dan als zelfmoord beschouwd zijn, en zij zou niet meer als een lid van de familie erkend geweest zijn. Er zou geen rouw gehouden zijn, geen giften gegeven, niets . . .

Het lijkt niet overbodig in dit verband ook iets te zeggen over de mogelijkheden voor een man, een Europese nog wel, om vrouwen te interviewen (over seks nog wel). Hierbij moet vooropgesteld worden dat seks een onderwerp is waarover niemand openhartig praat, noch vrouwen, noch mannen. Er wordt over geschertst en opgescheept in indirecte termen, maar er over spreken is taboe. In tegenstelling tot de vrouwen in de meeste Islamitische maatschappijen bezit de vrouw in Kwahu een grote mate van onafhankelijkheid en er is geen sprake van dat zij zich door haar echtgenoot of manlijke verwanten de wet

laat voorschrijven. Hoewel zij, voor het oog van anderen, onderdanigheid ten opzichte van mannen in acht neemt, staat zij privé haar man of broer als gelijke te woord. Dit heeft zijn weerslag op het interview-gesprek. Het is ongetwijfeld waar dat mijn gesprekken met mannen uit Amo's lineage gemiddeld meer gedetailleerde informatie opleverden, maar het is ook waar dat ik zeer openhartige gesprekken heb gehad met verscheidene van Amo's vrouwelijke familieleden, zowel meisjes en jonge vrouwen als vrouwen van middelbare leeftijd. Ter illustratie geef ik hier een gedeelte weer van mijn gesprek met een ongetrouwde 34-jarige vrouw die in haar onderhoud voorzag met prostitutie en het runnen van een eettentje in de hoofdstad. Dit gesprek is zeker niet uitzonderlijk, vele andere gesprekken met vrouwen waren hiermee vergelijkbaar.

Akosua Badu:

De eerste keer dat ik abortus toepaste was na mijn derde kind. Ik was toen ongeveer 27 en woonde in Ayere. Mijn man kwam door een ongeluk om het leven en een week na zijn dood ontdekte ik dat ik zwanger was. Aangezien het kind niemand zou hebben die er voor zou zorgen, besloot ik het te aborteren. Niemand spoorde mij er toe aan. Het was niet eens bekend dat ik zwanger was. Toen de zwangerschap twee maanden oud was vroeg ik een paar vriendinnen om advies en zij wezen me enkele kruiden die ik gebruiken kon. Ik nam de wortels van een papaya, stampte die fijn, vermengde ze met peper en diende mijzelf een clysmas toe. Dat was alles. Ik wachtte vier dagen, maar er gebeurde niets. Toen nam ik een tweede clysmas en kort daarna kwam het los. Ik verloor veel bloed, maar ik werd niet ziek en hoefde ook niet naar de kliniek. Het had me niets gekost, want ik had het allemaal zelf gedaan.

De enquêtes

De grote overeenkomst tussen wat ik hierboven 'participerende observatie' genoemd heb en enquête is dat beide methodes van dataverzameling hoofdzakelijk gebaseerd zijn op interviews. Het grote verschil is echter dat het enquête-interview niet gesteund wordt door vertrouwdschap met de informant en zijn omgeving, terwijl het andere interview die steun wel heeft. Het enquête-interview hangt dus min of meer in het luchtledige in de zin dat de interviewer geen relatie heeft met de informant, hem niet eens kent en in het onzekere tast

over de betrouwbaarheid van de informatie die hij geeft. Het gebrek aan achtergrond-informatie bij de onderzoeker kan er bovendien toe leiden dat hij onvoldoende inzicht heeft in de problematiek van het onderwerp en zodoende verkeerde vragen stelt en/of antwoorden verkeerd interpreteert.

Alvorens verder in te gaan op deze fundamentele punten moet ik een kort verslag geven van de wijze waarop de enquêtes werden uitgevoerd tijdens mijn onderzoek in Ayere.

De steekproef van 100 mannen was non-random. Hun selectie vond plaats volgens het principe van quota-sampling. Mannen tussen de 18 en 60 jaar werden aangesproken op straat, op het erf van hun huis of tijdens een bezoek aan de dorpskliniek en gevraagd of ze een half uurtje tijd hadden om enkele vragen te beantwoorden. Van de 100 interviews werden er 47 door mijzelf afgenomen en de overige 53 door twee research-assistenten, jonge Kwahu-onderwijzers.

Hoewel ik mijn assistenten op het hart had gedrukt niet alleen mannen uit te zoeken die hun aanstonden, bleek toch dat ze het moeilijk vonden om oudere mannen te ondervragen over seks en geboortebeperving. Hun respondenten bleken overwegend jongelui te zijn van hun eigen leeftijd, vaak zelfs persoonlijke kennissen. Dit had tot gevolg dat vele interviews in deze steekproef toch het karakter kregen van interviews gesteund door vertrouwdschap met de informant en zijn sociale omgeving.

Deze mogelijkheid bestond niet bij de interviews van 179 vrouwen. Deze vrouwen werden geselecteerd uit een groep van vrouwen die een bezoek brachten aan een consultatiebureau. Vrouwen hebben overdag veel minder vrije tijd dan mannen. Zij maken eerder bezwaar tegen een interview of worden na enkele minuten al ongeduldig. Soms laten zij zich interviewen onder het uitvoeren van allerlei huishoudelijke klusjes, maar ook dat komt de kwaliteit van het onderzoek niet ten goede. Daarom werd tot deze oplossing besloten. Vier maal in de maand kwamen moeders met jonge kinderen naar het consultatiebureau waar de kinderen gewogen worden en de moeders allerlei adviezen krijgen. Aan het eind van de bijeenkomst krijgen alle moeders tarwe, melkpoeder of olie, afkomstig van de Verenigde Staten. De bijeenkomsten bij het consultatiebureau droegen het karakter van een sociaal evenement, waarbij moeders elkaar troffen, over vrouwen-

problemen praatten en hun kinderen aan elkaar 'showden'. Niemand had haast en men wachtte uren op de uitdeling van het gratis voedsel. Deze wachttijd leek met een uitstekende kans voor een interview.

Alvorens hiertoe over te gaan had ik via een voor-onderzoekje nagegaan of de vrouwen die naar het consultatiebureau kwamen niet een uitzonderlijk type vormden en of er niet bepaalde categorieën van vrouwen waren die niet kwamen. Uit het onderzoekje bleek dat ongeveer 77 % van alle vrouwen met kleine kinderen in het dorp het consultatiebureau bezochten en dat de 23 % thuisblijvers geen homogene groep vormden. Bovendien gaven zij wijd uiteenlopende redenen voor het feit dat ze het bureau niet bezochten.

Vervolgens nam ik contact op met de mentrix van een naburig ziekenhuis. Zij stond mij toe zes Ghanese verpleegsters als enquêtrices te gebruiken. De zes verpleegsters, allen rond de twintig, kregen een korte training in interviewtechniek en de vragenlijst werd met hen doorgesproken. Gedurende vier opeenvolgende woensdagen kwamen zij naar het consultatiebureau en namen interviews af. Tijdens de interviews droegen zij hun uniform om het medisch karakter van het interview te benadrukken. Het leek mij namelijk dat vragen over seks en geboortenbeperking het meest acceptabel zouden zijn als ze gesteld werden in een medische context. Iedere enquêtrice kreeg een aantal namen van vrouwen die zij moesten interviewen. Er was dus geen sprake van dat ze hun persoonlijke voorkeur konden laten gelden bij de keuze van een respondent.

Bij het doorkijken van de resultaten van deze enquête werd het mij al spoedig duidelijk dat de betrouwbaarheid van verschillende antwoorden laag geschat moest worden. Deze indruk werd ook bevestigd tijdens een evaluatie-bijeenkomst met de enquêtrices. Zij deelden mij mee dat sommige vrouwen nonchalante en inconsistente antwoorden gegeven hadden, anderen waren verre van coöperatief geweest en weer anderen hadden agressief en verontwaardigd gereageerd op bepaalde vragen. Enkelen hadden gevraagd of de politie soms iets met deze actie te maken had.

Zoals ik aan het begin van deze paragraaf reeds opmerkte was het moeilijk voor de enquêtrices de betrouwbaarheid van de informatie te taxeren, omdat zij de respondenten niet kenden. Nog bezwaarlijker was het echter dat de respondenten de interviewers niet kenden. Het

gaf veel vrouwen en schok een volkomen vreemde zulke intieme vragen te horen stellen. De figuur van de onbekende enquêteur die komt en gaat en nooit meer terugkomt, is in onze maatschappij tamelijk ingeburgerd. In Ayere was dat duidelijk niet het geval. Het gevolg was dat een groot aantal vrouwen, waarschijnlijk opzettelijk, foutieve antwoorden gaven op vragen van intieme aard. Hoe groot dat aantal vermoedelijk was kan nagegaan worden als wij de antwoorden van deze vrouwen vergelijken met die van de vrouwen in Amo's familie, aangenomen dat die antwoorden wel betrouwbaar zijn.

De kwaliteit van een kwalitatieve benadering

Toen ik de antwoorden in de enquête-steekproef vergeleek met die in de lineage kwam ik tot een merkwaardige ontdekking. Telkens wanneer het over onderwerpen ging die samenhangen met sociaal prestige was er grote discrepantie tussen de antwoorden van beide groepen. Informatie die de respondent op enigerlei wijze in een ongunstig daglicht zou kunnen stellen werd stelselmatig onderdrukt in de enquête-steekproef. Omgekeerd overdreven deze respondenten gunstige informatie over zichzelf of verstrekten zelfs flagrante onjuistheden om een zo eervol mogelijke indruk te kunnen maken. Dit verschijnsel, ook wel 'social desirability effect' genoemd, vormt mijns inziens het grootste bezwaar tegen het houden van een enquête in een omgeving als die waarin ik mijn onderzoek verrichtte.

Enquêtevragen die raakten aan sociaal prestigie gingen bij voorbeeld over godsdienstige gezindheid, wettige huwelijksband, echtscheiding, kennis en gebruik van geboortenbeperking, met name abortus provocatus, en opvattingen over de laatste twee onderwerpen. Tabel 1 vat de voornaamste uitkomsten samen van sociaal wenselijke antwoorden in beide steekproeven. De verschillen zijn onthutsend. De antwoorden gegeven tijdens de enquête zijn veel vaker respectabel dan die welke via 'participerende observatie' werden verkregen.

Omgekeerd komen de antwoorden waarin iets bedenkelijks wordt toegegeven veel vaker voor in de interviews met lineage-leden dan in die van de enquête. Deze gegevens worden gepresenteerd in tabel 2. Alleen voor het toegeven van analfabetisme liggen de verhoudingen anders. Ik heb daar geen onmiddellijke verklaring voor, maar het zou

Tabel 1: Sociaal wenselijke antwoorden in de enquête-steekproef en in de lineage (percentages)

	vrouwen uit enquête- steekproef (N = 179)	vrouwen uit lineage (N = 19)
behoort tot christelijke kerk	82	58
gehuwd	74	58
kerkelijk gehuwd	8	—
nooit gescheiden	50	10
kent geen enkele methode van geboortenbeperking	13	5
kent slechts een of twee methoden van geboortenbeperking	32	21
heeft nooit geboortenbeperking toegepast	86	37

mogelijk zijn dat respondenten minder geneigd zijn valse informatie te verstrekken over genoten onderwijs, omdat ze het risico lopen in de loop van het verdere interview door de mand te vallen. Een andere mogelijkheid is dat ze zich 'van de domme wilden houden'. Opvallend is verder dat de discrepanties het grootste zijn waar sprake is van geboortenbeperking en abortus. Deze tendens onderstreept eens te

Tabel 2: Sociaal onwenselijke antwoorden in de enquête-steekproef en in de lineage (percentages)

	vrouwen uit enquête- steekproef (N = 179)	vrouwen uit lineage (N = 19)
heeft nooit op school gezeten	45	37
behoort tot geen enkele kerk	18	42
ongehuwd wegens scheiding	11	16
heeft seksuele partner maar is niet wettelijk gehuwd	11	21
is twee maal of vaker gescheiden	11	21
kent 5 of meer methoden van geboortenbeperking	15	58
heeft ooit geboortenbeperking toegepast	14	63
heeft 3 of meer methoden van geboortenbeperking toegepast	1	21
heeft ooit een abortus ondergaan	4	53

meer de ongeschiktheid van enquête-surveys voor het onderzoeken van kennis en gebruik van geboortenbeperking, zeker in pre-industriële samenlevingen. Toch is er misschien geen onderwerp dat zo veelvuldig via enquêtes ('KAP-surveys') is benaderd als juist geboortenbeperking.

Ik kan me echter voorstellen dat iemand bezwaren heeft tegen de wijze waarop ik de antwoorden uit beide steekproeven met elkaar vergelijk. In de eerste plaats is een totaal van 19 vrouwen wel erg klein om er statistische conclusies uit te trekken. Mijn antwoord hierop is dat dit inderdaad een bezwaar zou zijn, als het over enkele geïsoleerde variabelen ging. Beide tabellen geven echter over de gehele lijn zulk een duidelijke tendens aan dat ik geen enkele reden zie de afzonderlijke discrepanties in twijfel te trekken op basis van het kleine aantal respondenten in de lineage.

Een tweede vraag die men bij deze vergelijking kan stellen is of de vrouwen uit de lineage niet een uitzonderlijke groep vormden. Het zou bij voorbeeld mogelijk kunnen zijn dat ze jonger en daarom minder conservatief waren. Basisgegevens over de respondenten in beide steekproeven wijzen dit vermoeden echter van de hand. Wat de gemiddelde leeftijd betreft, deze was in de enquête-steekproef 28,0 jaar, en bij de vrouwen van de lineage 28,9. Ook andere basisgegevens (zie tabel 3) vertonen geen grote verschillen tussen beide steekproeven, zodat er niets anders overblijft dan de genoemde discrepanties te verklaren van uit de gevolgde methode van onderzoek.

Tabel 3: Onderwijs, stadservaring en beroep in enquête-steekproef en lineage (percentages)

	vrouwen uit enquête- steekproef (N = 179)	vrouwen uit lineage (N = 19)
onderwijs gehad	55	63
in stad* gewoond	79	89
meest voorkomende beroepen:		
landbouw	32	37
handel	24	24
geen/huisvrouw	28	32

* plaats met meer dan 10.000 inwoners

Een derde opmerking die men zou kunnen maken is dat deze enquête uitzonderlijk slecht uitgevoerd is. Laat ik voorop stellen dat ik mijn uiterste best gedaan heb een zo goed mogelijke enquête te houden en dat er geen sprake van is dat ik ooit tijdens het onderzoek het plan gehad heb een hoofdstuk te schrijven zoals het onderhavige, en daarom de kwaliteit van en de enquête 'onbewust-bewust' verwaarloosde. Integendeel, ik hoopte via deze enquête voldoende aanvullend materiaal te verzamelen om de uitkomsten van het onderzoek een sterkere kwantitatieve basis te geven. Dat dit niet gelukt is, althans niet wat betreft de belangrijkste gegevens van het onderzoek, was een ernstige tegenslag. De keuze van verpleegsters als enquêtrices, de gehele medische context waarin de interviews plaatsvonden, en de korte training van de enquêtrices hadden me enigszins optimistisch gemaakt wat betreft de enquête. Ik geloof daarom niet dat andere enquêtes veel van deze kunnen verschillen, en ik vermoed dat de factoren die deze enquête hebben geplaagd ook andere enquêtes plagen, maar dan veelal onopgemerkt.

De resultaten van twee enquêtes die zich bezighielden met geboortenbeperking in Ghana lijken dat te bevestigen. Zo beweert Caldwell (1968) op basis van een enquête onder elite-echtparen in de vier grootste steden van Ghana dat 49 % van hen geen enkele methode van geboortenbeperking kende, en dat 83 % nooit enige methode toegepast had. Deze gegevens lijken erg onbetrouwbaar. Het is hoogst onwaarschijnlijk dat 45 % van een stedelijke elite niet op de hoogte is van geboortenbeperking als 10 jaar later van een rurale lineage (mannen én vrouwen) slechts 2 % nooit van geboortenbeperking gehoord heeft. Soortgelijke opmerkingen kunnen gemaakt worden met betrekking tot de KAP-survey die Pool (zie Caldwell 1968) in 1965-1966 in Ghana uitvoerde. Ook zijn gegevens (bij voorbeeld slechts 4 % van de vrouwen op het platteland is op de hoogte van een of andere methode van geboortenbeperking) zijn uiterst dubieus. We mogen daarom gevoelig concluderen dat het enquête-onderzoek een uitermate ongeschikt en bedrieglijk middel is om gegevens in te winnen over zulke delicate onderwerpen als geboortenbeperking en abortus provocatus. Dit is zeker waar voor Ghana, maar, afgaande op de literatuur, meen ik te mogen stellen dat het grosso modo geldt voor geheel Afrika, ook het gedeelte dat boven de Sahara ligt.

De gebrekkigheid van de enquête-methode bleek niet alleen uit het verschil in antwoorden zoals die zijn samengevat in de tabellen 1 en 2. Door een toevallige omstandigheid werd ik ook op *directe* wijze geconfronteerd met de 'fraude' die enkele vrouwen tijdens het enquête-onderzoek pleegden. Die 'toevallige omstandigheid' hield in dat niet minder dan zes vrouwen uit de lineage tijdens hun bezoek aan de kliniek onderworpen werden aan het enquête-interview. Aangezien de interviews *niet* anoniem waren was ik in staat hun antwoorden te vergelijken met mijn eigen gegevens over hen. De tegenstrijdigheden waren soms onthutsend. Met enkelen van de zes had ik later nog een gesprek, om bepaalde antwoorden te corrigeren. Mijn pogingen ook te achterhalen welke motieven zij gehad hadden om de feiten zo te verdraaien leverde weinig op. Ik heb er in ieder geval geen aantekeningen over gemaakt. Van twee van deze vrouwen geef ik hier een lijstje van de ernstigste tegenstrijdigheden.

Antwoord tijdens enquête

Adwoa Opokua

traditioneel en kerkelijk (Rooms-Katholiek) gehuwd
woont met echtgenoot in een huis
eet samen met haar echtgenoot
is één maal zwanger geweest
abortus toegepast met behulp van
echtgenoot die een tablet in de
vagina bracht en daarna seks met
haar had

Nyamekye:

24 jaar oud
een maal gescheiden
vier kinderen gebaard
vier maal zwanger geweest
woont met haar echtgenoot in
Accra

*Antwoord via participerende
observatie*

ongetrouwd, maar zij heeft een vaste vriend*
heeft geen echtgenoot
heeft geen echtgenoot
is twee maal zwanger geweest
abortus toegepast op verzoek van
haar vriend; zij dronk een mengsel van kruiden, melk en suiker

31 jaar oud
twee maal gescheiden
zes kinderen gebaard (twee overleden)
minstens negen maal zwanger geweest
woont zonder echtgenoot in
Ayere

* Volgens haar broer praktiseerde zij prostitutie in Ayere.

haar dienstmeisje maakt het eten klaar	zij heeft geen dienstmeisje
heeft nooit enige vorm van geboortenbeperking toegepast	heeft ruime ervaring met allerlei methoden van geboortenbeperking
nooit abortus ondergaan	minstens drie maal een abortus ondergaan

Het lijkt me overbodig hier nog veel aan toe te voegen. Alleen dit: tot nu toe heb ik het voorgesteld alsof de gegevens van de lineage zonder meer correct waren. Dit is zeker niet het geval. Ik ben er van overtuigd dat ook verschillende lineage-leden informatie voor mij verborgen hielden. Niet alle lineage-interviews verliepen op dezelfde openhartige manier, doodeenvoudig omdat ik niet met iedereen een even vertrouwelijke relatie had. Participerende observatie is nu eenmaal sterk afhankelijk van persoonlijke karaktertrekken, zowel van de onderzoeker als van de informant. Hiermee wil ik twee punten benadrukken. In de eerste plaats dat ook participerende observatie geen volmaakte methode van onderzoek is en in de tweede plaats dat de onbetrouwbaarheid van de enquête-antwoorden nog groter was dan ik hierboven gesuggereerd heb.

Ten slotte, ik heb in dit artikel niet beweerd dat de enquête een verkeerde methode van sociologisch onderzoek is en participerende observatie een juiste. Ik heb alleen beweerd dat de enquête ongeschikt was voor de doeleinden van mijn onderzoek naar seksuele relaties, abortus en andere vormen van geboortenbeperking in een Ghanees dorp. Of een enquête, of participerende observatie, of een mengsel van beide de meest geschikte methode van onderzoek is hangt op de eerste plaats af van het onderwerp dat men wil bestuderen (zie discussie tussen Becker en Geer [1957, 1958] enerzijds en Trow [1957] anderzijds). Voor een volkstelling kiest men beter de enquête, en voor een onderzoek naar abortus provocatus beter participerende observatie. In de meeste gevallen zal het echter de voorkeur verdienen naar een combinatie van beide te zoeken zoals onder andere ook door Köbben (1974) wordt bepleit. De keuze van onderzoeksmethode hangt verder ook nog af van de omgeving waar men onderzoek doet. Het is niet onvoorstelbaar dat een bepaald onderwerp, bij voorbeeld seks, in Amerika wel via een enquête onderzocht kan worden (bij voorbeeld Kinsey

1953) maar in een Afrikaans land als Ghana niet (zoals uit dit hoofdstuk blijkt). Daar zijn twee oorzaken voor aan te wijzen. Ten eerste: bepaalde onderwerpen die in het ene land in de taboe-sfeer liggen kunnen in het andere misschien openlijk bediscussieerd worden. De tweede verklaring kan zijn dat het in de ene cultuur mogelijk is voor een wildvreemde (interviewer) zeer delicate vragen te stellen en daarop antwoorden te ontvangen, terwijl deze communicatie in een andere cultuur slechts tussen zeer intieme vrienden kan plaats vinden.

Deze slotopmerkingen klinken nogal triviaal, maar blijktbaar zijn ze nog niet triviaal genoeg, want nog steeds worden er geprefabriceerde enquêtes over onderwerpen als seks, kinderen krijgen en geboortenbeperking uit het Engels vertaald en uitgestrooid over Afrikaanse en andere landen waar men niet eens over dergelijke onderwerpen behoort te praten.

Noot

Het onderzoek werd gefinancierd door het Institute of African Studies, en het Law and Population Programme, beide van de University of Ghana. Voor de uitwerking ontving ik een subsidie van de Stichting voor Wetenschappelijk Onderzoek van de Tropen (WOTRO).

Literatuur

- Becker, H. S., en Blanche Geer, Participant Observation and Interviewing: A Comparison, *Human Organization*, 16, 1957, p. 28-32, herdrukt in McCall en Simmons 1969, p. 322-331.
- Becker, H. S., en Blanche Geer, Participant Observation and Interviewing: A rejoinder, *Human Organization*, 17, 1958, p. 39-40, herdrukt in McCall en Simmons 1969, p. 338-341.
- Berger, P. L., *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*, Harmondsworth 1966.
- Bleek, W., *Marriage, Inheritance and Witchcraft: A Case Study of a Rural Ghanaian Family*, Leiden 1975, Afrika-Studiecentrum.
- Bleek, W., *Sexual Relationships and Birthcontrol in Ghana: A Case Study of a Rural Town*, Amsterdam 1976, Antropologisch-Sociologisch Centrum.
- Caldwell, J. C., The Control of Family Size in Tropical Africa, *Demography*, 5, 1968, p. 598-619.

- Kinsey, A. C., e.a. *Sexual Behaviour in the Human Female*, Philadelphia/Londen 1953.
- Köbben, A. J. F., *Micro en macro in de antropologie*, ms. Amsterdam 1974.
- McGall, G. J., en J. L. Simmons (eds.), *Issues in Participant Observation: A Text and Reader*, Reading, etc., Addison-Wesley 1969.
- Phillips, D. L. *Knowledge from what?*, Chicago 1971.
- Trow, M., Comment on 'Participant Observation and Interviewing: A Comparison', *Human Organization* 16, 1957, p. 33-35; herdrukt in McCall en Simmons 1969, p. 332-338.

Backstage - Achter de schermen van de Amsterdamse politie

Maurice Punch

Inleiding

De politie beschouwt men als het minst toegankelijke veld van het hele strafstelsel.¹ Net als andere beheersinstellingen – militaire academies², gevangenissen, maar ook vele dienstverlenende instanties – werpt de politie hindernissen op tegen pottekijkers. Ze probeert tevens een gunstig beeld van zichzelf te geven. In deze pogingen gaat ze zelfs zover, dat berichten die voor het publiek³ bestemd zijn worden vervalst.

Door deze structurele kenmerken van isolement en geslotenheid en door de innerlijke gevaren die aan het politiewerk verbonden zijn, ontstaat een werksfeer die naar binnen gericht is, solidariteit kweekt⁴ en achterdocht jegens niet-ingewijden. De onderzoekerstaak wordt dan: hoe de hindernissen te nemen om zich toegang te verschaffen. Hij dient het mijnenveld van sociale afweer te omzeilen, om dóór te dringen in de kern van het politiewerk. De geschiktste, zo niet de enige, methode om dit doel te bereiken is volgens mij langdurige participerende observatie. De bestudering van de politie levert gegevens op die niet alleen van wetenschappelijke waarde zijn, maar ook betekenis hebben vanwege de beslissende rol die de politie speelt bij het vaststellen van afwijkend gedrag en het opleggen van straffen. We hebben vooralsnog geen reden om aan te nemen dat politiemensen sociologisch gezien boeiender zijn of betere resultaten opleveren dan bij voorbeeld postbodes, duivenhouders of registeraccountants. Toch dienen we vanwege het maatschappelijke belang van het politiewerk gegevens te hebben over het functioneren van de politie en de mate waarin zij zich houdt aan haar wettelijk vastgelegde opdrachten.

Onderzoek naar de politie heeft gewoonlijk een ontmaskerend of